

Володимир КЛАПЧУК

ТУРИЗМ ТА ВІДПОЧИНОК НА ГУЦУЛЬЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТОЛІТЬ

Організація туристичних подорожей на Гуцульщині сягає середини ХІХ ст., коли туризм не набув масового характеру через низький рівень сфери послуг, незадовільний стан доріг, низький рівень культури обслуговування тощо. Проте, незважаючи на ці недоліки, він все ж таки розвивався, про що свідчить велика кількість різноманітних рекламних та інформаційних матеріалів, що були видані в кінці ХІХ – першій третині ХХ ст.

Рекреація, туризм та відпочинок стали головним джерелом доходів місцевих жителів, що дозволило Гуцульщині отримати належне відношення як зі сторони держави, так і зі сторони справжніх цінувальників та любителів природи й етнографічних особливостей краю. Ознайомлення рекреантів з історією розвитку системи гостинності в Карпатах – обов'язок вчених і туристів-аматорів Гуцульщини. На жаль, про рекреаційне господарство Гуцульщини знаходимо багато розрізненої інформації, що ґрунтується на окремих фактах чи подіях, пов'язаних з відпочинком у цьому краї. Але і досі немає узагальненої інформації, що відкрила б відвідувачам справжнє історичне минуле рекреації. Для підготовки статті використовувались оригінальні матеріали тогочасної преси, буклети, проспекти, путівники та науково-популярні праці рекреантів. У статті дається інформація про розвиток українського та польського аматорського туризму і діяльність польських туристичних організацій на Гуцульщині.

Початок туризму у цьому краї припадає на середину ХІХ ст. Можливо, першим туристом був М. Романовський, який у 1858 р. з Космача через гори Рокиту, Гордю, Шекелівку та Синяк добрався до Чорногори, а назад повертався через Микуличин¹. Дещо пізніші відомості про туристів датовані 1875 р., коли члени Товариства Татранського з Коломиї через Княздвір, Березів та Молодятин дійшли до Ланчина й Майдану, а звідтіля подалися через Делятин, Дору, Ямну, Микуличин на Говерлу². У 1876 р. восьмеро членів Товариства Татранського пройшли маршрутом через Дору, Ямну та Микуличин на Говерлу. У Микуличині туристів зустріли лісники Татарівського надлісничого Льобера, пересадили на коней і піднялися на г. Хом'як. Наступного дня туристи кінно подались під Заросляк, 24 серпня побували на Говерлі, звідки направились в Жаб'є³. Цього ж року з Бучача через Надвірну й Делятин на Чорногору мандрував В. Ганкевич. До Ворохти добирався на підводах, а далі – пляями на гуцульських кониках⁴.

Особлива роль в історії вітчизняного туризму належить Івану Франку. У 1883 р. він організував “Кружок для устроювання мандрівок по наших краю”, результатом постійних мандрівок якого стали численні публікації фольклорних

та етнографічних матеріалів. У 1887–1891 рр. у Микуличині перебував учитель Львівської гімназії Я. Витошинський, який мандрував на вершини Свинянка, Явірник, Маковиця, Ліснів та Хом'як. У наступні роки він здійснював триваліші подорожі: в 1893 р. – з Богородчан до Вороненки, в 1894–1896 – з Яремчі на Синячку, а в 1897 – з Яремчі на Говерлу⁵. В 1897 р. було складено перші карти лижних маршрутів на Хом'як та Говерлу⁶.

У 1898–1909 рр. раніше згаданий Я. Витошинський проживав у Ворохті, де влітку зустрічався з гімназійним вчителем Зарицьким, шкільним візитатором В. Левицьким, вченим І. Копачем і з ними подорожував на вершини Ребровач, Ворохтянський Діл, Магуру, Кукул і Хом'як⁷. На Зелені Свята 1901 р. він організував виїзд 20 гімназистів зі Львова до Микуличина. В 1902 р. аналогічну поїздку зробило 50 учнів (з підняттям на Говерлу). У 1905 р. на Говерлу виходило 25 учнів⁸. 22 січня 1911 р. зі Станиславова до Воронянки виїхало семеро лижників, які здійснили 18-кілометровий перехід за маршрутом Дебрі–Григорівка–Кукул–Кичера–Ворохта⁹. 5 та 25–26 березня цього ж року відбулися прогулянки станиславівських лижників на Кукул та Говерлу¹⁰.

У 1926 р. з'явилося багато детальної інформації про подорожі українських туристів, насамперед, членів громадських організацій “Пласт” та “Луг”. М. Бачинська-Донцова згадувала, що пластуни в 1926 р. мандрували з Перехресного через Жаб'є до Ворохти й Татарова, де розділилися на дві групи: шестеро пластунок під проводом обозної пішли через Хом'як, Малий Горган (1604 м) над Зеленицею до Рафайлової, долиною Салатрука на Окопи та Ігровище до Підлютого, а решта – по долині Пруту через Микуличин, Ямну, Яремче, Дору й Делятин до Надвірної, а звідти через Молодьків до Скиту Манявського й далі верхами, через Пороги та Ясень, до пластового табору на Соколі¹¹. У періодичній пресі згадувалося про відпочинок львівських “луговиків” у Дорі влітку 1930 р.¹² За даними польської статистики у 1934 р. у Коломийському повіті відпочивало 981, у Косівському – 3076, а в Надвірнянському – 17 800 туристів¹³. У 1938 р. польські краєзнавці під керівництвом М. Орловича, збираючи матеріали до путівника, влаштували 11-денний об'їзд Прикарпаття, рухаючись з Надвірної через Красну до Ланчина й далі до Коломиї¹⁴.

Надзвичайно цікавою для відпочивальників була стаття І. Пашкевича “У наших горах”¹⁵. У 1930-х рр. було написано багато путівників, серед яких особливою популярністю користувалися “Przewodnik po Beskidach Wschodnich”¹⁶, “Delatyn. Miejscowość klimatyczna i kapelowa w Galicyi”¹⁷, “Przewodnik na Czarnohorę i do Wschodnich Beskidów”¹⁸, “Wschodnie Karpaty”¹⁹ та “Przewodnik zdrojowo-turystyczny na 1931–32 r.”²⁰.

Окремою сторінкою в розвитку туризму та відпочинку на Гуцульщині є діяльність українських і польських громадських організацій. Перше туристичне Галицьке Товариство Татранське засновано 1873 р. у Новім Таргу; юридично оформлене у Кракові 10 травня 1874 р. на підставі статуту, затвердженого рескриптом намісництва № 11 734 з 19.03.1874 р.²¹ У жовтні 1874 р. це товариство перейменовано на Татранське Товариство (до 1920 р.; в 1920–1950 рр. – Польське Товариство Татранське – *В.К.*)²², метою якого було дослідження Карпат і Татрів та розповсюдження зібраних про них відомостей; заохочення громадян до подо-

рожей у Карпати і Татри; полегшення доїзду в гори та перебування там членів товариства, дослідників природи, письменників, поетів, художників і любителів природи; охорона рідкісних видів рослин і тварин; підтримка гірського господарства та народних промислів.

До 1910 р. Товариство видало 30 томів “Записок Товариства Татранського”, збудувало 21 схроніско (притулок), в т. ч. під Говерлою та Попом Іваном у Гаджині та Завоєлі, два будинки відпочинку, в Коломії влаштувало етнографічну виставку та заснувало базар для збуту робіт народних умільців Гуцульщини.

У 1883 р. Товариство мало понад 2200 членів. Станиславівське відділення Товариства Татранського утворилося в 1876 році. Головою обрано графа Дідушицького, а заступником і фактичним керівником – М. Еміновича. Тоді у Товаристві, між іншими, були директор заряду лісів з Надвірної В. Бродович, нотаріус Е. Масловський, суддя А. Підляшецький, скарбовий урядник Ю. Вілюш, суддя з Делятина В. Балабан²³, а в 1879 р. – ще й делятинський священик О. Богдан. У Надвірнянському повіті оформилася виконавча комісія Товариства Татранського, на чолі якої стояв Бродович, Масловський та Вілюш²⁴. Члени Станиславівського відділення Товариства Татранського у 1876 р. влаштували прогулянку з музикою у супроводі десятків лісників з Надвірної на Говерлу, а в 1878 – з Делятина на Говерлу²⁵. В 1879 р. було прийнято прохання до уряду щодо посилення охорони гуцульських коней, здатних перевозити вантажі пляями Гуцульщини²⁶.

З ініціативи жаб’євського пароха С. Витвицького (чи не єдиний з українців Гуцульщини належав до Товариства Татранського), в 1878 р. створено Чорногірське відділення Товариства Татранського та Коломийський округ. Воно ставило собі за мету побудувати притулки для туристів, організувати заробіток гуцульської бідноти, відродити дрібний промисел, прикувати увагу вчених до незнаного досі в природничому і етнографічному плані закутку. Головою відділення вибрано К. Савицького, заступником – гімназійного проф. Л. Вайгля. В Жаб’є створено місцеву виконавчу комісію на чолі з Я. Григоровичем, яка почала свою роботу в 1878 р. з того, що домовилася з гуцулом Попівчуком про будівництво на полонині Гаджина притулку для Товариства Татранського. В тому ж році члени Чорногірського відділення зробили прогулянки на Велику та Малу Рокети²⁷.

У 1908 р. Товариство мало 2016 членів у кількох відділеннях (Станиславів, Коломия). Головою Коломийського відділення був директор гімназії О. Скупневич, заступником – Г. Гофбауер, який в 1897 р. видав путівник на Чорногору²⁸.

Одним з найбільших був постійно діючий притулок під Говерлою в урочищі Заросляк. Одночасно тут могли відпочивати біля ста туристів. Ціна нічлігу вносила 3,5 зол. за перший день та 3 зол. – за наступний; для членів Товариства, відповідно, 2 та 1,5 зол. Взимку за опалення плата складала 0,3 зол./добу з 1 особи. Тут діяли буфет та кухня²⁹.

У числі перших українських спортивних товариств Галичини було туристично-спортивне товариство “Чорногора”, засноване у квітні 1910 р. любителями мандрівок Станиславова. Члени Товариства здійснювали спільні мандрівки з метою пізнання краю, гір Галичини, Буковини, Альп і Татр, збирали матеріали про відвідувані місця, організовували виставки і наукові туристичні звіти. Передбачалося також видання журналу, поштових листівок з краєвидами гір, описів маршрутів, карт,

будівництво туристичних притулків, маркування маршрутів у горах і утримання в горах провідників³⁰.

Товариство припинило свою діяльність у 1914 р. через початок Першої Світової війни. У 1922 р. “Чорногора” відновило свою діяльність, а 24 червня 1931 р. на Надзвичайних загальних зборах ухвалено зміну Статуту Товариства, метою діяльності якого було: огляд і пізнання (під туристичним і науковим кутом зору) усіх земель, що належать до Польської держави, а особливо Карпат, розповсюдження зібраних про них відомостей; заохочення членів товариства, туристів, дослідників природи до мандрівок і наукових досліджень зазначених вище земель, а також полегшення їх перевезення та побуту³¹. Для досягнення цієї мети було вирішено організувати мандрівки; видавати свій журнал, сприяти публікаціям наукових праць, туристичних карт; проводити курси з підготовки туристів; будувати і утримувати туристичні притулки та будинки для літнього відпочинку; на маршрутах установлювати дороговкази; домагатися пільг для членів Товариства при оплаті за проїзд залізничним транспортом; утримувати штатних працівників (провідників і гірську сторожу); створити фахову бібліотеку-читальню. Товариство висловило також готовність до співпраці з іншими організаціями (як українськими, так інших народів), що мали подібну мету діяльності³².

Значно активніше в організації туристичної діяльності працювало польське товариство “Приятелі Гуцульщини”, з головним управлінням у Варшаві, а у воєводських та повітових містах діяли його відділення (експозитури). Утворення цього товариства у другій половині 1933 р. було зумовлене підвищеною увагою населення до особливостей гуцульського регіону. Товариство ставило перед собою такі завдання: сприяння плановому економічному і загальнокультурному розвитку Гуцульщини; охорона природних і духовних цінностей краю; плановий розвиток на Гуцульщині туристичного, дачного і курортного руху³³. При товаристві у листопаді 1933 р. у Станиславові була створена туристична секція, на установчих зборах якої виступив д-р М. Орлович – голова туристичної секції товариства “Приятелів Гуцульщини” у Варшаві. Товариство тісно співпрацювало з відділом туристики при Міністерстві комунікацій, Спілкою у курортно-туристичних справах “Карпати Східні”, Товариством Татранським, Варшавським бюро подорожей “Orbis”.

Завдяки діяльності вищеназваних товариств проводилися: наукове вивчення Гуцульщини; збір цінних пам’яток матеріальної культури гуцулів, на основі чого було відкрито музеї у Жаб’ї (1934–1938 рр.); видання ілюстрованих альбомів, статей, листівок, календарів; побудова туристичних баз та притулків; розробка і маркування туристичних маршрутів; будівництво і ремонт доріг, організація атракцій тощо. Все це свідчило про активний розвиток туристичної інфраструктури на Гуцульщині³⁴.

Окремо зупинимось на історії розвитку рекреації найвідомішого курортного центру Гуцульщини – Яремчі. Чудові гірські краєвиди, водоспади та скелі, будівництво у 1893–1894 рр. залізниці Станиславів – Керешмезе (Ясіня) сприяли розвитку туризму. У 1894–1907 рр. тут побудували 70 вілл, на котрі затратили майже 500 тис. корон. Власниками вілл були польські та єврейські урядовці, купці та промисловці. Найбільше інформації по цій території знаходимо у путівниках по Гуцульщині³⁵ та Східних Бескидах³⁶.

25 серпня 1896 р. польське населення утворило “Клуб яремчанський”, метою якого стало створення умов, які б привертали увагу відпочиваючих, і відділення Яремчі від Дори. В інтересах відпочиваючих побудували стежку вздовж Пруту, східці до водоспаду, орендували у лісництві ділянку лісу й зробили стежки для відпочинку туристів. Для рибалок “Клуб яремчанський” орендував на Пруті спеціальні ділянки. Для відпочиваючих влаштовували свята, концерти, ігри тощо. 1 червня 1897 р. було відкрито поштову контору. У 1905–1906 рр. у Яремчі відпочивало 1500 осіб/рік, що давало власникам вілл до 200 тис. корон прибутку щорічно, тобто затрати на будівництво окуповувалися протягом 3–5 років. Відпочиваючим дозволялось прогулюватися над водоспадом по спеціально виділених стежках, що коштувало 2 корони за сезон; утримання у пансіонатах з кухнею виносило 6 кор./добу. За організацію свят і торгові послуги “Клуб яремчанський” щорічно одержував близько 2 тис. корон³⁷.

У літній сезон 1912 р. в Яремчі відпочивало 2403 осіб, у Делятині – 551, що складало, відповідно, 13 та 3 % від кількості усіх відпочиваючих на той час у Польщі. У 1923–1926 рр. у Дорі відпочивало 7700 осіб, в Яремчі – 12 327, в Ямній – 3900, у Микуличині – 6150, у Татарові – 3350, у Ворохті – 4140. Кількість рекреантів щороку збільшувалась. У 1934 р. у 110 пансіонатах, які були в околицях Яремчі, відпочивало 18 тис. осіб. Це принесло власникам понад 837 тис. зол. У двох купелевих закладах Делятина працювало 10 медичних працівників, що здійснили близько 20 тис. процедур³⁸. Кожен пансіон мав чудову рекламу³⁹, яка привертала увагу відпочиваючих⁴⁰. У Ворохті та Яремчі в 1934–1936 рр. згадуються кліматичні комісії, що в 1934–1935 та 1935–1936 рр. мали, відповідно, 34 035 і 37 905 та 19 560 і 17 410 зол. доходів⁴¹.

Надзвичайно цікава подія відбувалася 8–9 червня 1934 р. в Яремчі – з’їзд суб’єктів туристичної індустрії Польщі під назвою “Розвиток туристики, оздоровниць та літнівок в Карпатах Польських”⁴². На форумі були присутні 91 посадова особа, в т. ч. представники:

– центральної влади: Олександр Бобровський (заступник Міністра комунікацій), Йозеф Колодзейчук (Міністерство у справах релігій та засобів інформації), Владислав Зеткевич (Міністерство військових справ), Владислав Грегоржевський (Міністерство землеробства та земельних реформ);

– воєводства і влади II інстанції: Северин Червінський (віце-воєвода Станіславівський), Константин Яновський (інспектор рибальства Львівського воєводства), Мар’ян Пшибилівський (референт туристики Львівського воєводства), Адольф Місбах (будівельний комітет Краківського воєводства), (референт туристики Краківського воєводства), Юліан Соуппер (референт туристики Катовіцького воєводства), Адам Сова (референт туристики Познанського воєводства), Станіслав Калуський (віце-директор Державних колій у Станіславові), Йозеф Тучицький (референт туристики Державних колій у Львові), Йозеф Шеліховський (начальник туристичного бюро Державних колій у Кракові), Фердинанд Бухта (інспектор лісів дирекції державних лісів у Львові), Ян Шидловський (окружна дирекція пошти і телеграфів у Львові);

– місцевої влади: Надвірнянський староста Зигмунт Робакевич, Коломийський староста Владислав Скловський, надлісничі з Рафайлової (Роман Юркевич), Яремчі (Генрик Білецький) та Микуличина (Єжи Вардзала);

– Військового географічного Інституту, Державної ради охорони природи, Львівського комітету охорони природи, Промислово-торгових палат у Львові, Кракові та Катовіцах, Польського екскурсійного бюро;

– купелевих (бальнеологічних) закладів: управління оздоровниць у Закопане, дирекцій купелевих закладів у Рабці та Івонічу, гміни та Кліматичної комісії з Яремчі, гмінного уряду з Микуличина;

– товариств: Союзу польських туристичних товариств, Польського Товариства Татранського, Польського союзу лижників, Польського краєзнавчого товариства, Товариства прибічників Гуцульщини, Союзу Підгалля, Ліги охорони природи, Львівського лікарського товариства, Польського бальнеологічного товариства, Союзу польських оздоровниць, Польського автомобільного клубу, Малопольського автомобільного клубу у Львові, Краківського автомобільного клубу;

– преси: Польської телеграфної агенції, ілюстрованого Кур'єру, Кур'єру Поранни, Туристичних відомостей, “Хвилі”.

Головними висновками, що були висловлені стосовно Гуцульщини, вважаємо наступні: запровадити спеціальні залізничні знижки для Східних Карпат; застосувати постійний розклад на літній період та різдвяно-новорічних свят на лінії Львів–Вороненка; запровадити розклад поїздів таким чином, щоб відпочиваючі могли протягом дня відвідати курорти і повернутися назад до міст дислокації на лініях Львів–Ворохта, Станиславів–Ворохта, Коломия–Ворохта; негайно приступити до будівництва ліній Коломия–Косів–Кути, Станиславів–Богородчани–Пороги, Надвірна–Рафайлова; моторизувати чи електрифікувати лінію Станиславів–Вороненка; запровадити пасажирські перевезення на вузькоколіяках Ворохта–Форещанка, Надвірна–Рафайлова, Микуличин–Поляниця; віддати перевагу для будівництва вузькоколійки Кути–Устеріки–Жаб'є–Буркут; терміново провести ремонт шосе; залучити інвестиції для будівництва автобусних доріг на Гуцульщині, щоб зв'язати Жаб'є з Ворохтою, Косовом і Коломиєю та Космач з Коломиєю; побудувати шосе з Яворова до Шешор і Космача, з Пістиня до Прокурави, з Татарова через Поляницю до Рафайлової, з Микуличина до Лючок через г. Велика Рокита, з Яремчі до Зеленої по долині Жонки та Зелениці; реконструювати дороги з Пасічної до Рафайлової та з Порогів до Гути; першочергово: перебудувати дорогу Татарів–Ворохта–Жаб'є–Косів, Яблунів–Космач; побудувати дорогу Жаб'є–Буркут, мости у Ворохті, Татарові і Микуличині; відбудувати дорогу Надвірна–Рафайлова; друга черга: відбудувати гірську дорогу з Арджелуші до Космача через Гордю, дороги Кути–Устеріки–Ясенів Гірський–Криворівня, Устеріки–Гринява; побудувати нову дорогу з Криворівні на перевал Буковець; запровадити автобусні маршрути з Коломиї через Косів до Кут, з Делятина до Ворохти, а звідти до Жаб'є, з Ворохти через Делятин та Коломию до Заліщиків, з Коломиї через Яблунів до Космача.

На з'їзді також було класифіковано туристичні притулки (схроніска) на три групи: I – великі притулки (а – до 120 місць, б – до 70 місць), II – середні притулки (а – до 50 місць, б – до 35 місць) та III – малі притулки (а – навіси, б – колиби). На теренах Гуцульщини планувалося будівництво притулків на г. Шпиці (II а класу), г. Кострича (II класу) та під г. Піп Іван (II б класу). Розроблено та затверджено

також Інструкцію для туристів. Слід зауважити, що ці заходи, які були розроблені ще 75 років тому, не втратили своєї актуальності й сьогодні.

На теренах Гуцульщини в 1930-х роках існувало багато курортів, переважно кліматичних, які входили в перелік найкращих у Польщі⁴³: Буркут – кліматотерапія, бальнеологія; лікування хвороб шлунку, легенів, анемії, нервової системи; Ворохта – кліматотерапія; лікування туберкульозу легенів та нервових захворювань; Делятин – кліматотерапія, соляні ванни; лікування ревматизму, рахіту, гінекологічних хвороб, нирок, печінки і кровоносних судин, органів дихання; Дора, Ямна, Яремче, Микуличин – кліматотерапія, бальнеологія; лікування захворювань органів дихання, анемії, ожиріння, невротенії, гінекологічних хвороб, ревматизму та артриту; Косів – кліматотерапія; лікування нервової системи, артриту, ожиріння, захворювань органів травлення; Космач, Кути, Слобода Рунгурська, Яблунів – кліматотерапія; лікування захворювань органів дихання та анемії; Татарів – кліматотерапія; лікування туберкульозу легкої стадії.

В загальному можна зазначити, що, незважаючи на низький економічний рівень розвитку, незадовільний стан освіти та охорони здоров'я, Гуцульщина була привабливою для туристів і відпочивальників завдяки лікувальним властивостям клімату та лісів, родовищам мінеральних вод та кухонних солей, живописним красвидам, чудовим горам, водоспадам та скелям. Туристична галузь господарювання дала поштовх для розвитку на Гуцульщині сфери послуг, відродженню традиційних ремесел, розвитку сільського господарства, насамперед, тваринництва тощо.

¹ *Romanowski M.* Kilka dni w górach Pokucia. *Gazeta codzienna.* – 1858. – № 40–46.

² *Dziędzielewicz J.* Wycieczka po wschodnich Karpatach w r. 1875 // *Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańkiego.* – 1877. – Т. II. – С. 40–67.

³ *Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańkiego.* – 1877. – Т. II. – Cz. 1. – С. 33–39.

⁴ *Ibid.* – С. 64.

⁵ *Витошинський Я.* Спомини з моїх прогульок / *Наша Батьківщина.* – 1937. – № 7/8. – С. 167–169.

⁶ *Malaczyński M.* Nartami na Chomiak (1544 m) i na Howerle (2058 m) we Wschodnich Karpatach // *Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańkiego.* – 1897. – Т. XVIII. – С. 101–105.

⁷ *Витошинський Я.* Спомини з моїх прогульок / *Наша Батьківщина.* – 1937. – № 9. – С. 227–229.

⁸ Там само. – № 11. – С. 254–256.

⁹ *Kurjer Stanisławowski.* – 1911. – 28 stycznia. – С. 3.

¹⁰ *Ibid.* – 12 marca. – С. 3.

¹¹ *Бачинська-Донцова М.* З пластунками на Гуцульщині. – Газета “Нова хата”. – Львів, 1926. – Ч. 9.

¹² *Новий час.* – 1930. – 8 серпня.

¹³ *Sprawozdanie wojewody stanisławowskiego za rok 1935/1936.* – Stanisławów, 1936. – С. 38.

¹⁴ *Złoty szlak.* – 1938. – № 2. – С. 69–70.

¹⁵ *Пашкевич І.* У наших горах // *Життя і знання.* – 1930. – Т. 4. – № 1 (37). – С. 27–29.

¹⁶ *Gąsiorowski H.* Przewodnik po Beskidach Wschodnich. Т. 2. Pasma Czarnohorskie. – Lwów; Warszawa: Zjedn. Zakłady kartograficzne i wydawn. T.N.S.W., S.A., 1933. – 125 s.

¹⁷ *Harasowski A.* Delatyn. Miejscowość klimatyczna i kapelowa w Galicyi. – Lwów: Druk. J. Chęcińskiego, 1910. – 13 s.

¹⁸ *Hoffbauer H.* Przewodnik na Czarnohorę i do Wschodnich Beskidów. Z. II. Wycieczki ze stancyi kolejowych Nadwórna, Lojowa, Delatyn, Dora, Jaremzcze i Mikuliczyn. – Kolomyja: Druk. A.J. Miziewiczza i Sp., 1898. – 154 s.

¹⁹ *Orłowicz M.* Wschodnie Karpaty (Przewodnik illustrowany). – Lwów: Grafia, 1914. – 19 s.

- ²⁰ Przewodnik zdrojowo-turystyczny na 1931–32 r. / Pod red. H. Piotrowskiego. – Warszawa : Zakład Graficzny B. Padrecki i S-ka z o.o., 1931. – Wyd. II. – 350 s. + XXXVIII.
- ²¹ *Radwańska-Paryska Z., Paryski W.H.* Encyklopedia tatrańska. – Warszawa: Sport i turystyka, 1973. – S. 394–395.
- ²² Schematyzm królestwa Galicyi na rok 1910. – Lwów, 1910. – S. 962–964.
- ²³ Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego. – 1877. – T. II. – Cz. 1. – S. 29–30.
- ²⁴ Ibid. – 1879. – T. IV. – S. XXVI–XXVIII.
- ²⁵ Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego. 1877. – T. II. – Cz. 1. – S. 29–30.
- ²⁶ Ibid. – S. 46.
- ²⁷ Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego. 1879. – T. IV. – S. LII–LIII.
- ²⁸ Schematyzm królestwa Galicyi na rok 1910. – Lwów, 1910. – S. 962–964.
- ²⁹ *Harasowski A.* Delatyn. Miejscowość klimatyczna i kapelowa w Galicyi. – Lwów: Druk. J. Chęcińskiego, 1910. – 13 s.
- ³⁰ *Луцький Я.* Історія туризму на Прикарпатті // Джерела. Науково-методичний вісник. – 1999. – № 3. – С. 16.
- ³¹ ДАІФО. – Ф. 2 “Станіславське воєводське управління. Справи організацій, союзів і товариств, 1921–1939”. – Оп. 3. – Од. зб. 371 “Статут туристичного товариства “Чорногора”. – Арк. 3.
- ³² *Федорченко В. К., Дворова Т. Н.* Історія туризму в Україні: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 2002. – С. 75.
- ³³ ДАІФО. – Ф. 370 “Експозитура головного правління Товариства приятелів Гуцульщини у м. Станіслав Станіславського повіту Станіславського воєводства”. – Оп. 1. – Од. зб. 42 “Статут товариства “Приятелі Гуцульщини”. – Арк. 2.
- ³⁴ ДАІФО. – Ф. 369. – Оп. 1. – Од. зб. 8 “Плани роботи воєводського товариства “Карпати Східні”, 1937–1938 рр.; ДАІФО. – Ф. 369. – Оп. 1. – Од. зб. 25 “Листування товариства “Карпати Східні”, 1938–1939 рр.; ДАІФО. – Ф. 369. – Оп. 1. – Од. зб. 1 “Протокол організаційних зборів туристичної секції товариства “Приятелі Гуцульщини”, 1933 р.
- ³⁵ Krótki przewodnik po Huculszczyźnie. – Warszawa, 1933.
- ³⁶ *Gąsiorowski H.* Przewodnik po Beskidach Wschodnich. T. 2. Pasma Czarnohorskie. – Lwów; Warszawa: Zjedn. Zakłady kartograficzne i wydawn. T.N.S.W., S.A., 1933. – 125 s.
- ³⁷ ДАІФО. – Ф. 58 “Циркуляри Міністерства фінансів і Станіславської фінансової палати, зведення фінансових управлінь про стан промисловості і сільського господарства, акти перевірки роботи фінансових управлінь, листування з фінансовими управліннями про обкладання податками і списання недоїмок по податках. Бюджети. Відомості на видачу зарплати, 1913–1939”. – Оп. 1. – Од. зб. 81 “Протокол виробничої наради начальників фінансових управлінь Станіславського воєводства, яке відбулося 24–25 березня 1935 р., 1936”. – Арк. 17.
- ³⁸ Там само. – Арк. 17–18.
- ³⁹ Gazeta Lwowska. – 1907. – 6 sierpnia. – S. 5.
- ⁴⁰ Sprawozdanie o stanie zdrowotnym Rzeczypospolitej Polskiej. – 1926. – S. 64–66.
- ⁴¹ Sprawozdanie wojewody stanisławowskiego za rok 1935/1936. – S. 38.
- ⁴² Rozwój turystyki, uzdrowisk i letnisk w Karpatach Polskich (protokoł i uchwały Zjazdu odbytego na zaproszenie Ministerstwa Komunikacji w Jaremczu w dniu 8 i 9 czerwca 1934 roku). – Warszawa: Wyd. Ministerstwa Komunikacji, 1935. – 65 s.
- ⁴³ Sprawozdanie wojewody stanisławowskiego za rok 1935/1936. – S. 38.